

ontstaat, dat door de zwakte van de vraagkant nog festief gebonden blijft en een derde, de 'moderne', waarin theatrale gemakkelikheden goederen zijn op een markt van vraag en aanbod (los van de festieve kalender en commercieel). Men kan zich dan afvragen of het huidige subsidietheater dan *per se* 'post-modern' is. Geen van de bijdragen uit de Middeleeuwse periode expliciteert de festieve band van het theater (Ten aanzien van functie en ontwikkeling geldt het ontbreken van helderheid en structuur—zelfs lang achterhaalde theses als de 'evolutie van het theater vanuit de kerk', de 'ontdekking (!) van het liturgisch drama' en het gebruik van professionele 'mimen' in kerkelijk drama duiken weer op in bijdrage 1. Niemand wijst erop dat de groei van 'religieuze' theatrale activiteit vanaf de veertiende eeuw samenhangt met de implementering van de besluiten van Lateranen-IV in 1215); de noodzaak tot rondreizen vanuit de structuur van 'de markt' en de groei van overheidsbemoeienis bij doorzettende commercialisering worden niet besproken (Ruitenbeek meent dat in 1813 de censuur is opgeheven die bij Van Gaal pas vanaf 1851 bestaat, 375, 641 — beide mededelingen onjuist: de Franse censuurregels blijven, zij het aangepast en niet zo rigide toegepast nog een tijdlang gelden, terwijl met de nieuwe gemeentewet van 1851 de censuur alleen opnieuw wordt geregeld); de rol van de toneelgenootschappen bij de 'modernisering' en, soms direct daarmee in samenhang, de exploitatie van commercieel theater in 'de provincie' rond 1800, worden schromelijk verwaarloosd; er wordt ternauwernood ingegaan op de functionele differentiatie van de 'moderne' (zie boven) theatrale infrastructuur (al sinds ca. 1830), mede onder invloed van de anti-kermis beweging (Bloms artikel blijft oppervlakkig en anekdotisch, Van Gaal blijkt op het gebied van provinciaal theater nauwelijks thuis: zijn bijdrage mist diepgang en historisch perspectief); noch op de effecten van structurele subsidiëring en — na de subsidiepolitiek — de relatie tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde theatervormen. Er is nauwelijks aandacht voor wat deze drie types, gezien als wisselende productie-contexten, voor publiek en receptie betekenen, etc., etc., etc.

Ten tweede. Er wordt — en dat is toch wel zeer merkwaardig in een theatergeschiedenis— ternauwernood structurele aandacht besteed aan de geschiedenis van het commerciële acteren (dus, het spelen voor je dagelijks brood en de vraag of en wanneer dit een professie werd) en van het commercieel theaterbedrijf. De belangrijkste stoot daartoe vindt elders in Europa plaats van de veertiende tot de zestiende eeuw. Dit gebrek aan professionele historische aandacht leidt tot frases als 'De professionals onder hen zullen toch tamelijk allround geweest zijn' (22), in een bijdrage die in dit fraai Nederlands opnieuw de abele spelen verbindt met 'professionele theatergroepen' op uitsluitend dubieuze tekstkenmerken. Zolang de kwestie van het 'professionaliseren van het toneel' nog vanuit teksten benaderd wordt en een redactieraad toelaat dat over (beperkte) financiële bronnen elkaar volstrekt tegensprekende en van anachronismen aan elkaar hangende interpretaties aan de lezer worden gepresenteerd zijn we nog ver van inzicht op dit punt.

Ten derde. Tenslotte vraagt men zich niet expliciet af wanneer, door wie en waarom de term 'Kunst' aan een selecte hoeveelheid theatrale gemakkelikheden is verbonden — oftewel, hoe het veld van theatrale gemakkelikheden ook in termen van cultureel kapitaal is gedifferentieerd.

Henk Gras

J. C. H. Blom, R. G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner, ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam: Balans, 1995, x+ 502 blz., f85,-, ISBN 90 5018 296 8).

Een vooral op literatuur gebaseerd, ook voor een ruimer publiek toegankelijk overzichtswerk. Zo wilde het de Commissie voor de geschiedenis en cultuur van de joden in Nederland die in

1989 het initiatief nam voor deze uitgave. De redactie, onder voorzitterschap van Schöffner, is erin geslaagd binnen die formule een boek samen te stellen dat wetenschappelijk van hoge kwaliteit is en toch zeer vlot leesbaar. In negen chronologisch geordende hoofdstukken, geschreven door even zovele vakspecialisten, wordt de lezer een verrassend homogeen beeld gepresenteerd van de geschiedenis der joden in ons land, van de veertiende eeuw tot heden. De auteurs hebben zich in hun bijdragen gehouden aan de centrale vraagstelling die als een rode draad de hoofdstukken verbindt: hoe verhieldden, door de tijden heen, een joodse minderheid en een niet-joodse meerderheid zich tot elkaar? Vandaar dat de lotgevallen der joden in Nederland telkens ook gerelateerd worden aan de situatie in het algemeen. In de inleiding merkt Schöffner op dat de redactie niet wenste mee te werken 'aan zogenaamd post-modernistische fratsen van ongebreidelde fantasie of ongelimiteerde subjectiviteit'. Daarvoor hoefde ze ook niet bang te zijn, gelet op de namen van de door haar aangezochte auteurs. Het boek geeft goed weer, welke discussies er in de onderzoeksweld zoal gaande zijn, zowel hier te lande als elders. Een zeer uitvoerige beredeneerde bibliografie van elk hoofdstuk apart, te vinden op de bladzijden 441-482, wijst de lezer verder de weg.

In een mooi geschreven hoofdstuk over 'De Middeleeuwen' vat B. M. J. Speet samen wat er eigenlijk bekend is over de vroegste sporen van joodse aanwezigheid in deze contreien. Behalve in het hertogdom Gelre en in de Zuidelijke Nederlanden zijn hier vermoedelijk geen joodse vestigingen geweest. Net als elders in het christelijk Europa hadden die hier met discriminatie en vervolging rekening te houden. In zijn bijdrage 'Tussen Middeleeuwen en Gouden Eeuw' gaat D. M. Swetschinski in op de groei van de Portugees-joodse kolonie te Amsterdam in de jaren na de val van Antwerpen. De sefardim hebben hier de 'joodse traditie' opnieuw moeten uitvinden, dit in tegenstelling tot de asjkenazim die vanuit het Duitse Rijk naar Amsterdam kwamen. Deze laatsten waren immers niet tot de doop gedwongen geweest. Ofschoon de plaatselijke gezaghebbers de 'joden' (sommigen waren christen geworden) met vertrouwen opnamen, bleven die zichzelf toch als een afzonderlijke gemeenschap zien. De bloei van de joodse gemeenten ten tijde van de Republiek, vanaf het Twaalfjarig Bestand tot 1750, wordt beschreven in twee uit het Engels vertaalde hoofdstukken. J. I. Israel behandelt de demografie en de handelsactiviteiten, Y. Kaplan het religieus, cultureel en sociaal leven. Ter sprake komen onder meer de tegenstelling tussen sefardim en asjkenazim en de culturele bedrijvigheid, soms nauwelijks als 'joods' te herkennen, van de eerstgenoemden. De joden zochten veelal aansluiting bij de Nederlandse traditie.

Begrippen als assimilatie, acculturatie en integratie, de kapstok waaraan de verhouding tussen minderheid en meerderheid kan worden opgehangen, komen vooral in de vijf laatste hoofdstukken meer uitvoerig aan bod. De twee afzonderlijke bijdragen van R. G. Fuks-Mansfeld ('Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814' en 'Moeizame aanpassing, 1814-1870') fungeren daarbij feitelijk als scharnierpunt. Een kleine verlichte bovenlaag zag het nut van acculturatie in, de meerderheid van traditionele joden wilde haar eigen vertrouwde cultuur niet opgeven. Onder Willem I werden ze echter verder in het emancipatieproces voortgestuwd. Eindelijk werd de schrijnende armoede met succes bedwongen. Dat er sinds 1945 een 'omzien in wrok' is — de emancipatie zou de joden van hun identiteit hebben beroofd — vindt Fuks-Mansfeld niet terecht. Wel signaleert ze een 'diep stilzwijgen' dat duurt tot 1849, wanneer de eerste Nederlandstalige joodse periodieken verschijnen. De omschakeling van Jiddisch op Nederlands die via het onderwijs werd afgedwongen, had een generatie lang geduurd.

Vooraf de titel 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland', van het door Blom en J. J. Cahen geschreven hoofdstuk over de periode 1870-1940, geeft de centrale problematiek van het boek kernachtig weer. Hoe nationaal georiënteerd en hoe geëmancipeerd in gedrag ze ook waren, ook als ze dat zelf niet wilden, werden joden meestal wel op een of

andere wijze als jood herkend en zo op een zekere afstand gehouden. P. Romijn gaat in het hoofdstuk 'De oorlog' in op de vraag, hoe het komt dat de joden in Nederland ondanks hun inburgering in zeer korte tijd uit de samenleving konden worden weggesneden. Dat het de joden hier zoveel slechter is vergaan dan in de omliggende landen, lag aan de effectiviteit van het bezettingsregime, de traditie van volgzzaamheid en gehoorzaamheid aan het gezag, en het valse gevoel van veiligheid, ontleend aan assimilatie. In 'Na de tweede wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid' behandelt F. C. Brasz in twee sub-hoofdstukken de periode kort na de oorlog en vervolgens de jaren tot omstreeks 1990. Ook haar bijdrage staft de conclusie dat we hier te maken hebben met een onvervangbaar standaardwerk.

A. W. F. M. van de Sande

P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 250 blz., ISBN 90 351 1710 7).

Het was Ter Braak die sprak van Nederland als domineesland, terwijl Gerard Brom de dominee herkende in de literatuur. Onder historici bestaat echter vanouds meer aandacht voor de koopman dan voor de predikant. Behoudens de periode van de Opstand zijn kerk en godsdienst in de grote overzichtswerken verbannen naar de zijlijn van het culturele leven. En in weerwil van de moderne verzuiling (die dan ook lang als een sociaal emancipatieproces is verstaan) is religie door velen beschouwd als iets waarvan de betekenis afneemt naarmate men dichter bij huis komt. Het is de beroemde secularisatiethese die als een *grand narrative* het geschiedverhaal zo vanzelfsprekend maakt dat ze niet meer behoeft te worden aangetoond en uitgelegd. Dat juist deze impliciete veronderstelling tot zeer bedrieglijke uitkomsten heeft geleid wordt echter op een heldere wijze uiteengezet in dit breed gedocumenteerde boek van de kerkhistoricus Peter van Rooden, dat bepaald meer biedt dan enkel een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen. Weliswaar dateren de eerste scheuren in dit paradigmatisch bastion al weer van enige jaren geleden, toen in het werk van historici meer nadruk werd gelegd op de culturele praktijk van de Reformatie, het religieuze karakter van de Nederlandse Verlichting, de kerkpolitiek van Willem I, en het primaat van de religie in het proces van verzuiling. Maar Van Rooden weet deze nieuwe opvattingen te integreren binnen een schema dat heel de periode omvat van de Republiek tot heden. Kort samengevat komt het erop neer dat in Nederland geen sprake was van secularisering, maar van een veranderde 'lokalisering' van de godsdienst binnen de samenleving. Onder het *Ancien Régime* was religie via de publieke kerk gelokaliseerd in de zichtbare orde, in de achttiende eeuw werd godsdienst als bron van nationale deugden gelokaliseerd in het innerlijk, en met de verzuilde mobilisering van de massa na circa 1870 werd het geloof gelokaliseerd binnen de zogenaamde volksdelen.

De betekenis van deze benadering ligt niet zozeer in deze drietrapsraket die in de grond niet zoveel afwijkt van wat we al weten, maar in de wijze waarop dit schema als kapstok dient om moderne historische benaderingen als de begripsgeschiedenis aan op te hangen. Het accent ligt hier op de protestantse kerkgeschiedenis. De katholieken ontbreken nagenoeg in het verhaal, maar daar staat tegenover dat Van Roodens interpretaties rijk zijn voorzien van een politiek-culturele context. Geheel in de traditie der verlichters gaat de meeste aandacht in dit boek uit naar cesuren en breukpunten, en wel in het bijzonder naar de grote omslag rond 1800, getuige de interessante bijdragen over de verandering van het begrip vaderland in de landelijke bedes onder de Republiek, de professionalisering van de hervormde predikantenstand, en het nieuwe bekeringsvertoog der zendingsgenootschappen. Zo wordt duidelijk dat het predikantentekort in het laatste kwart van de achttiende eeuw niets te maken had met een geringere waardering